

[verschenen in Franciskaans Leven, jrg. 76, nr. 3, juni 1993, p. 98-113]

Kees Both

HANDELEN VANUIT EEN DIEPE BETROKKENHEID - "DEEP ECOLOGY" -

Milieuproblemen zijn op verschillende manieren te benaderen. De meest voorkomende benadering is die welke milieuproblemen beschouwt als technische problemen, die met technische middelen op te lossen zijn. Bij steeds meer mensen daagt het besef dat dit onvoldoende is. De oplossing van milieuproblemen vereist een diepgaande verandering in onze wijze van produceren en consumeren en samenleven en daarmee samenhangend een diepgaande verandering in waarden. Een van de stromingen in de milieufilosofie die hierover systematisch nadenkt is die van de "Deep Ecology".

In dit artikel worden de uitgangspunten en aanpak van deze stroming geschetst en wordt tevens aangegeven wat mensen die vanuit een franciscaanse traditie willen leven hieraan kunnen hebben. Maar om te beginnen een voorbeeldsituatie, om de filosofie concreet te maken.

Het muskuskruid

Bij mij in de buurt heeft een gemeente een uitbreidingsplan dat ten koste zal gaan van een oud en biologisch rijk bosje. Men name de kruidlaag in dat bosje vormt in het voorjaar een vrijwel gesloten dek van bloeiende bosanemonen en muskuskruid, later gevolgd door soorten als dagkoekoeksbloem en gewone vogelmelk. Deze combinatie van soorten (plantengemeenschap) komt niet zoveel meer voor en is in de zeer ruime omgeving niet meer te vinden. Het bosje is een oud boerengeriefhoutbosje, dat heel lang op dezelfde manier beheerd is en tot nu toe vrij geïsoleerd gelegen heeft wat menselijke invloeden betreft. Sterke betreding en bemesting vanuit de omgeving is het daarom bespaard gebleven. De omgeving maakt in landelijke en provinciale natuurbeleidsplannen op termijn deel uit van een keten van natuurgebieden en verbindingzones (een ecologische hoofdstructuur). Uitgerekend hier moet gebouwd worden! Als je, zoals ik, betrokken bent bij de verdediging van dit bosje, spelen niet alleen argumenten een rol, maar ook en vooral emoties. Ik kan het niet verdragen dat dit fraaie bosje ingesloten zal worden door een woonwijk en daardoor binnen een aantal jaren zijn eigenheid zal verliezen. Mijn emotie komt mede voort uit de pijnlijke ervaring dat ook andere natuurwaarden in deze omgeving hollend achteruit gegaan zijn. Als dit bosje verdwijnt, dan is dat weer een belangrijke stap naar een verdergaande verarming en egalisering van de omgeving. We kunnen kinderen niet meer laten zien hoe mooi (= biologisch rijk) de omgeving kan zijn, ook een door mensen vormgegeven omgeving. We gaan wennen aan die armoede en zijn al blij met wat pinksterbloemen langs slootkanten. Ik haal alles uit de kast, wat ik aan redelijke argumenten kan verzinnen: de relatieve zeldzaamheid van dit bosje, die in deze streek van het land hoog is (het laatste van dit type in de Gelders-Utrechtse Vallei), de gaafheid, de relatie met natuurontwikkelingsplannen in een ruimere omgeving. Maar het lijkt of je op een muur stoot, je komt er niet door, wordt zelfs belachelijk gemaakt. De waarde van de woonwijk voor mensen daar is het hoogst in rangorde en als het niet al te duur wordt wil men wel maatregelen nemen om het bosje in de woonwijk zoveel mogelijk in stand te houden. Er is weinig te merken van een gedeelde verontrusting over dit verlies, het lijkt de politici niet echt te raken. Hoe kan ik hen bereiken? Of gaat het alleen om het organiseren van macht, het maken van veel kabaal, etc.?

Een van de argumenten - dat voor mij het "hardst" en voor mijn opponenten boterzacht is - is dat ook het muskuskruid recht van bestaan heeft en niet omdat het zo fraai is (het is een tamelijk onopvallend plantje, dat slechts kort bloeit en in de zomer zelfs niet meer terug te vinden is), maar omdat het hier thuis hoort, in deze levensgemeenschap. Met welk recht roeien wij het in onze omgeving uit? Heeft het minder recht van bestaan dan mensen? Maar wat mij ook bezig houdt: Hoe kan ik de anderen

bereiken? Hoe kan dit een conflict tussen werkelijk gelijkwaardige belangen (wonen van mensen contra natuur) worden?

Kan er een platform voor communicatie gevormd worden, tussen genoemde opponenten, maar ook voor degenen die actie voeren voor natuur- en milieubehoud'?

Twee niveaus van ecologie

In conflicten als deze spelen ecologische argumenten een belangrijke rol. Er worden voorstudies gedaan, waarin allereerst de huidige landschappelijke situatie in kaart gebracht wordt: bodem, grond- en oppervlaktewater, de vegetatie, de dieren, de invloed van de mensen in de loop van de tijd, de relaties tussen dat alles, de plaats van het gebied in een groter ruimtelijk kader (hoe algemeen/zeldzaam is deze levensgemeenschap?). In veel gevallen wordt ook een zogenaamde "milieueffectrapportage" vereist, voordat definitief besloten wordt tot de ingreep. Biologen, bodemkundigen, geografen en anderen dragen daaraan bij. Het onderzoek heeft een sterk beschrijvend en voorspellend karakter: zo is het ontstaan, zo is het nu en als je dat doet, dan zal dat gebeuren. De voorspellingen zijn min of meer (on)zeker, want heel veel weten we nog niet². De milieu- en natuurbeschermingsbeweging zit vooral op dit spoor en dat levert af en toe successen op. De aftakeling van natuur en milieu gaat echter door. In onze pluriforme samenleving houden belangengroepen elkaar in een houdgreep en kan de politiek onvoldoende sturing geven om daar doorheen te breken³. We zitten in een patstelling: de democratie is onmachtig om de milieuproblematiek op te lossen en is toch waarschijnlijk de enige regeringsvorm die dat kan. Daarom wordt naarstig gezocht naar overeenstemming (een platform) voor een langetermijnbeleid, tussen verschillende levensbeschouwelijke/politieke visies⁴. Dat kan door te zoeken naar een overlapping, bijvoorbeeld in het (uiteindelijk) eigenbelang van de huidige generatie of het belang van toekomstige generaties. We kunnen, zoals in het voorbeeld, nog dieper graven en uitgaan van het eigen recht van niet-menselijke vormen van leven.

In de milieufilosofie is er een stroming die dit laatste doet en "Deep Ecology" genoemd wordt. Deze uitdrukking is afkomstig van de Noorse filosoof Arne Naess (geb. 1912).⁵ Hij maakt een onderscheid tussen:

- een ondiepe ("shallow") ecologie - die alleen aandacht heeft voor vervuiling en de uitputting van "natuurlijke hulpbronnen", dus antropocentrisch is, zonder maatschappij- en cultuurkritiek;
- een diepe ecologie, waarin mensen met verschillende levensbeschouwelijke achtergronden elkaar vinden in een aantal uitgangspunten, als platform voor een min of meer gemeenschappelijke strategie.

Ondiepe ecologie

De ondiepe ecologie vinden we terug in de strategie van de klassieke natuurbescherming en de "brede" milieubeweging. In de Deep Ecology wordt dit de "Reformistische milieubeweging" genoemd.⁶ Daar houdt men zich bezig met het stichten van natuurreservaten, zit men in allerlei overlegplatforms, heeft men meestal een eigen professioneel apparaat, hecht men grote waarde aan wetenschappelijke deskundigheid. Voorbeelden zijn acties voor vermindering van (overbodige) verpakkingen via een convenant met de betreffende economische sector, de actie "Halveer het autoverkeer", actie tegen het boren naar gas in de Waddenzee en voor het ontwikkelen van nieuwe natuurgebieden in de uiterwaarden van de grote rivieren. Er wordt geprobeerd de wetgeving te veranderen, er wordt een beroep gedaan op wetenschappelijke argumenten en economische redeneringen (bijv. laten zien dat het zeer oneconomisch is om in de Waddenzee te boren of de waarde van een natuurgebied in geld proberen uit te drukken, in elk geval in cijfers). Zelfs wordt, in verband met geldwerving, gebruik gemaakt van motieven die op gespannen voet staan met milieuvriendelijk handelen, bijvoorbeeld door als milieuorganisaties deelnemen aan de Postcodeloterij.

Dit alles is gericht tegen de ergste uitwassen van natuur- en milieuvernieting en je moet dit voor het grootste deel vooral niet laten, net zoals in een oorlog het Rode Kruis op het slagveld een belangrijke rol vervult in het oplappen van de gewonden en het identificeren van gesneuvelden. Maar aan de (oorzaken van de) oorlog wordt niets gedaan. In het geval van de milieubeweging leeft hier en daar het

gevoel dat men gevangen zit in het systeem dat bekritiseerd wordt. De eigen acties, bijvoorbeeld het streven naar het uitsparen van natuurreservaten in ruilverkavelingsgebieden (het scheiden van natuur en landbouw), kunnen zelfs contraproductief worden als dit betekent dat de rest van het gebied vrijgegeven wordt voor zeer intensief landbouwkundig gebruik. Nadenken over elektrisch aangedreven auto's, die minder zouden vervuilen dan de huidige, kan belangrijk zijn, maar alleen in combinatie met bezinning op maatregelen om de automobilititeit te verminderen en op de effecten op mens en natuur van verschillende soorten mobiliteit als zodanig.⁷ Zeer "ondiep" is de visie van politici die zeggen milieu een belangrijk thema te vinden, "maar het moet wel betaalbaar blijven" (Brinkman). Hoever ook ga je mee in een stijl van wetenschappelijk, zelfs "ecologisch", denken waarin de natuur wordt gereduceerd tot een soort machine?

Wouter Helmer, veldbioloog, drukt zijn zorg hierover als volgt uit: "Bos heeft voor mij vele betekenissen, maar het is vooral een eindeloos thuiskomen. Vertrouwde geuren, vertrouwde geluiden. Ieder seizoen en iedere dag weer anders, maar jaarlijks terugkerend met een groeiende diepgang. Met herinneringen aan stiekeme strooptochten, klimbomen, indianentaal, mijn eerste sigaret en een prachtige kerstavondwandeling met mijn ouders in de verse sneeuw (...). Dit bos wordt nu bedreigd, direct door de verzuring zelf, maar indirect en voor mij nog veel bedreigender, door de sterk afnemende betrokkenheid van de mensen om mij heen. Een houding die zich ondermeer uit in steeds abstractere beschrijvingen, zoals de 'tussendoelstelling voor zuurequivalenten'. Van dergelijke kreten word ik radeloos. Hoe kan ik ze ooit rijmen met mijn eigen boservaringen (...) Achterblijven in een stervend bos dat je goed kent, lijkt soms aantrekkelijker dan je er door abstracties van te laten vervreemden" ⁸. Het is de verdienste van de Deep Ecology dat er diepere vragen worden gesteld dan in de reformistische politiek en milieubeweging.

Uitgangspunten

Arne Naess probeert voor de radicale (let wel: 'radicaal' komt van 'radix', wortel!) milieubeweging een platform voor gemeenschappelijk denken en handelen te creëren. Met behoud van de eigenheid wil hij proberen de versplintering te overwinnen. Twee intuïties zijn daarin van belang:

- a. Allereerst het inzicht dat er in de werkelijkheid in principe geen (scherpe) scheidingen bestaan tussen delen daarvan, bijvoorbeeld tussen mens en natuur, tussen het kennende subject en het gekende object, tussen het levenloze en het levende, etc. ⁹ Het is daarom niet zinvol om te spreken over de mens-in-het-milieu. Naess wil en kan zelf niet terug naar de mythische eenheid van schriftloze culturen, maar meent dat ook voor ons als (post-?) moderne westerse mensen dit inzicht mogelijk is, op grond van eigen ervaring en op grond van allerlei nieuwe wetenschappelijke inzichten. Volgens Naess bestaat de werkelijkheid niet zozeer uit geïsoleerde en isoleerbare "dingen", maar uit overgangen en relaties. Wil je een mens of een dier begrijpen, dan moet je de relaties onderzoeken waarvan die mens of dat dier (of dat ding) deel uitmaakt. Veranderen die of vallen die weg, dan verandert de identiteit van die mens, dat dier, etc. Wat Naess nog veel minder wil is het wegpoetsen van onderscheidingen of verschillen. Het gaat er juist om die verschillen zoveel mogelijk als rijkdom te beleven ¹⁰.
- b. Ten tweede gelijke rechten van participanten in de biosfeer, tenminste in principe. Het 'in principe' is toegevoegd om aan te geven dat een conflictloze wereld niet bestaat. Dieren eten dieren en mensen ontkomen er niet aan om planten te betreden of op te eten. Het betekent wel een diepgeworteld respect en bewondering voor zeer verschillende vormen van leven.

Naess en anderen vatten dit samen in zeven uitgangspunten of basisprincipes, die we hier noemen en van een korte toelichting voorzien. ¹¹ Deze uitgangspunten kunnen dienen als gemeenschappelijk platform voor een "Deep Ecology"-beweging.

1. De bloei van menselijk en niet-menselijk leven heeft intrinsieke waarde. De waarde van niet-menselijk leven is onafhankelijk van het nut dat dit heeft voor beperkte menselijke doeleinden. Toelichting: Onder "leven" vallen ook zaken die biologen als niet-levend zouden classificeren: rivieren, landschappen, culturen (er is een groot respect voor de verscheidenheid aan menselijke

culturen!), ecosystemen (inclusief de niet-levende delen ervan: bodem, water, etc.). Het muskuskruid heeft evenzeer intrinsieke waarde als ik.

2. De rijkdom en verscheidenheid aan levensvormen zijn in zichzelf waardevol en dragen bij aan de bloei van menselijk en niet-menselijk leven op aarde.

Toelichting: Ook zogenaamde eenvoudige of lagere soorten planten en dieren leveren een essentiële bijdrage aan de rijkdom en diversiteit van het leven en vormen geen opstapjes tot zogenaamde hogere of rationele levensvormen. Oftewel: niet de mens is maat van alle dingen; die arrogantie van humanisme en Christendom 12 is strijdig met de "Deep Ecology". Bovendien tendeert het leven zelf tot steeds meer diversiteit en een rijkdom (overvloed) aan levensvormen. Het begrip 'rijkdom' duidt een waardering aan.

3. Mensen hebben niet het recht om deze rijkdom en verscheidenheid te verminderen, behalve als er werkelijk vitale behoeften in het geding zijn.

Toelichting: De term "vitale behoefte" is bewust wat vaag gehouden, om ruimte te laten voor afwegingen. Is het wonen in ons voorbeeld een vitale behoefte? Op zichzelf wel, maar je kunt je afvragen waarom mensen (inclusief ikzelf en mijn gezin) zoveel ruimte in moeten nemen als ze doen (steeds meer, vergeleken met 50 jaar of langer geleden) en of er in ons land niet veel te veel mensen wonen. En zijn dat voldoende redenen om uitgerekend hier te gaan bouwen, gezien de vitale behoeften van het muskuskruid, dat in deze omgeving met uitroeien bedreigd wordt en van de hele levensgemeenschap waartoe het behoort?

4. Tegenwoordig menselijk ingrijpen in de niet-menselijke wereld is excessief en de situatie wordt snel slechter.

Toelichting: Uit periodieke rapporten weten we hoe beroerd het is, allereerst voor mensen in het Zuiden van de wereld, maar, omdat we allemaal in hetzelfde schuitje zitten, ook voor ons, bewoners van de rijke noordelijke landen. De laatste kunnen niet van de ene op de andere dag hun excessieve exploitatie van de niet-menselijke wereld tot een verantwoord niveau terugbrengen. En mensen zullen altijd het aardoppervlak blijven veranderen. Maar wat aan de orde is, is de aard en omvang daarvan. In dit verband gaat het om het veranderen van een verspillende levensstijl en om het veilig stellen van wat er nog aan relatief ongestoorde natuur over is. In het algemeen zijn dergelijke gebieden nu te klein om kansen te bieden op evolutionaire ontwikkelingen bij grote zoogdieren en vogels. En dat zegt een Noor, voor wie "wildernis" nog enige betekenis heeft! Wat moeten wij dan wel niet met onze postzegels aan natuurgebiedjes in een doorgerationaliseerd cultuurlandschap? Wat moet ik met mijn bosje, dat feitelijk een halfnatuurlijk (door de mens beïnvloed) karakter heeft? Vanuit dit principe: behouden en verbinden met andere min of meer natuurlijke gebieden in de omgeving.

5. De bloei van menselijk leven en menselijke culturen is verenigbaar met een aanzienlijke vermindering van de menselijke bevolking. De bloei van het niet-menselijk leven vereist zo'n vermindering.

Toelichting: Ook dit kost tijd. Zoals het er nu uitziet zal de bevolking voorlopig alleen nog maar groeien. Ook zullen scholing en materiële ontwikkeling van mensen in de Derde Wereld een remmende werking hebben op de bevolkingsgroei. Maar alles zal op alles gezet moeten worden om de trend om te buigen. Dat daarbij religies een belangrijke factor zijn (vaak in negatieve zin, maar het kan ook andersom) zal duidelijk zijn.

Naess, c.s. proberen hier te ontkomen aan de discussie die in de jaren zeventig gevoerd werd en waarvan de echo nog naklinkt, n.l. tussen degenen die de nadruk leggen op het bevolkingsprobleem en zij die de overconsumptie benadrukken.¹³ Beide factoren zijn van belang.

6. Een significante verandering ten goede van betere levensomstandigheden vereist een verandering van beleid. Deze verandering heeft betrekking op fundamentele economische, technologische en ideologische structuren.

Toelichting: In de toelichtingen op de voorgaande principes is hierover al een en ander gezegd. De economische groei zoals die in de industriële staten wordt gekoesterd is onverenigbaar met punt 1 tot en met 5. Er bestaat een spanning tussen deze principes en de moderne markteconomie, waar de geldwaarden centraal staan.

7. De ideologische verandering slaat hoofdzakelijk op het (leren) waarderen van levenskwaliteit (verwijlen in situaties van intrinsieke waarde), in plaats van het vasthouden aan een hoge levensstandaard.

Toelichting: "Levenskwaliteit" lijkt een vage term. De vaagheid hangt echter samen met het feit dat ze niet in cijfers uit te drukken valt. Maar een begrippenpaar als "hebben" tegenover "zijn" en een uitdrukking als "niet het vele is goed, maar het goede is veel" geven voldoende aan in welke richting gedacht wordt.

8. Zij die de voorgaande punten voor hun rekening nemen, nemen daarmee tevens de verplichting op zich om direct of indirect te participeren in pogingen om de noodzakelijke veranderingen tot stand te brengen.

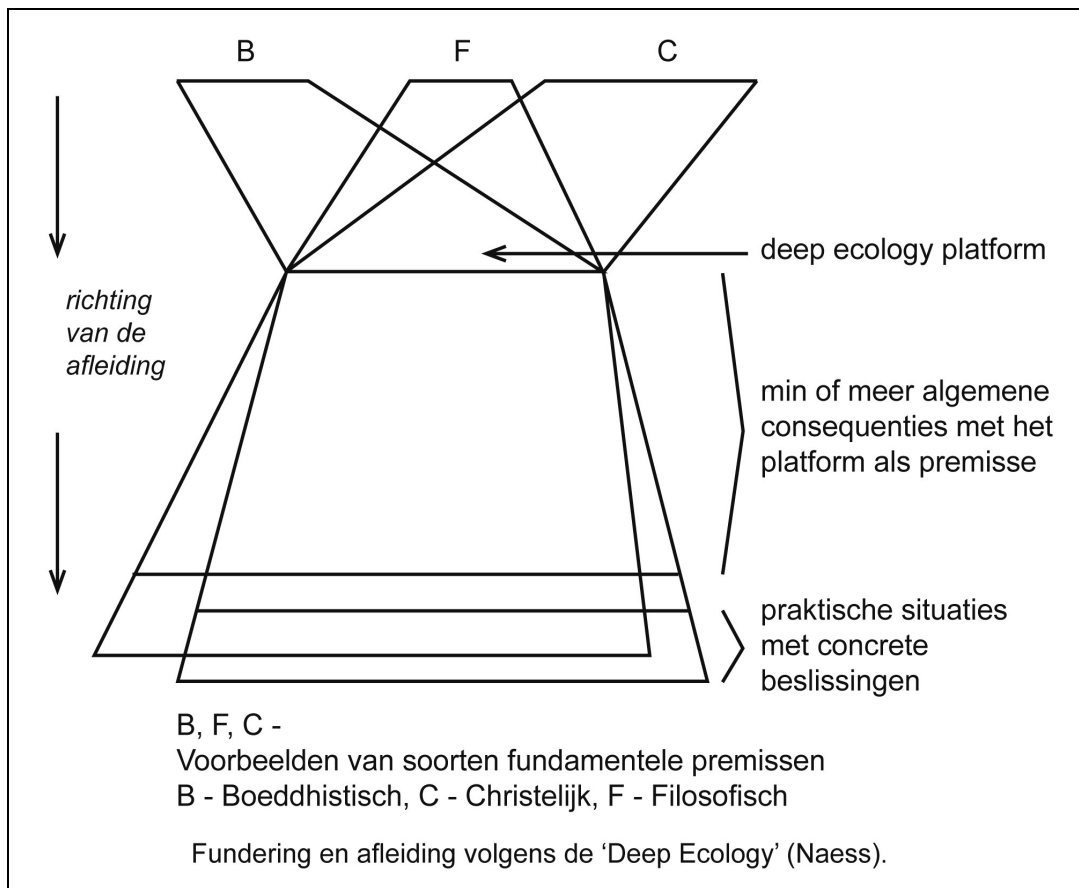
Toelichting: De principes zijn radicaal geformuleerd en tegelijkertijd heel open. Er is voldoende ruimte voor discussie over prioriteiten, over wenselijkheden en noodzakelijkheden, over concrete strategieën en tactieken. Dat verwijst naar de functie van deze uitgangspunten of basisprincipes als platform voor het handelen.

9. Zij die de voorgaande punten voor hun rekening nemen, nemen daarmee tevens de verplichting op zich om direct of indirect te participeren in pogingen om de noodzakelijke veranderingen tot stand te brengen.

Toelichting: De principes zijn radicaal geformuleerd en tegelijkertijd heel open. Er is voldoende ruimte voor discussie over prioriteiten, over wenselijkheden en noodzakelijkheden, over concrete strategieën en tactieken. Dat verwijst naar de functie van deze uitgangspunten of basisprincipes als platform voor het handelen.

Platform

De basisprincipes vormen dus een platform voor mensen met verschillende levensbeschouwelijke achtergronden. In onderstaand schema 14 staan enkele daarvan aangegeven, maar er kunnen in principe ook andere aan toegevoegd worden. Dat hier van de religieuze bronnen het Boeddhisme genoemd wordt is niet vreemd. Binnen de radicale milieubeweging in de USA scoort met name het Zenboeddhisme hoog als natuurvriendelijke religie. Daarin zit ook verzet tegen het Christendom, als "antropocentrische religie" (zo meent men, wat voor grote delen van het westerse Christendom zeker opgaat)¹⁵. Toch noemt Naess ook het Christendom als religieuze inspiratiebron. Hij schrijft ergens ¹⁶: "Sommigen vinden het vreemd dat ik ook christelijke visies opneem. Maar christelijke supporters van de Deep Ecology behoren tot de actiefste groepen, bijvoorbeeld in Scandinavië. Ik denk niet dat je kunt spreken van de een of andere definitieve waardetheorie die geldt voor (alle) huidige christelijke denkers". Van de filosofische fundamenteen noemt hij Spinoza (Naess is een Spinoza-kenner), Heidegger, de procesfilosofie van Whitehead, e.a. Het gaat hier om enkele voorbeelden, want de religieuze fundamenteen zouden bijvoorbeeld aangevuld kunnen worden met het Jodendom, het Taoïsme, e.a.

Deze fundamentele visies zijn uiteindelijk niet logisch te herleiden, zo stelt Naess, die 'van huis uit' logicus is. Wel kan over de innerlijke samenhang en de consequenties van deze visies gecommuniceerd worden. In het platform van basisprincipes voor een 'Deep Ecology' vindt men elkaar. Wat men in elk geval gemeen heeft is een intensieve natuurervaring, een gevoeligheid voor het verhevene en de rijkdom van de natuur.

Uit deze basisprincipes kunnen richtlijnen voor praktisch handelen afgeleid worden. Maar zoals bij de bespreking van de basisprincipes al bleek, gaat het daarbij niet om een streng logische afleiding, alsof je nu precies zou weten wat je te doen staat. Daarvoor zijn de in de basisprincipes gebruikte begrippen (bewust) nog te meerduidelig. Er moet gezocht worden naar richtlijnen voor praktisch handelen, maar tegelijkertijd kunnen we niet meer alle kanten op, er is een min of meer duidelijk kader voor dit zoeken. Deze diversiteit wordt nog groter als het gaat om het handelen in situaties. Dan moeten er bijvoorbeeld compromissen gesloten worden, moeten principes tegen elkaar afgewogen worden, etc. Maar ook daar geldt: niet alles is in dit kader mogelijk. En er is groei mogelijk, het werkschema van Naess is een uitnodiging tot meedenken en kijken hoever je mee kunt gaan. De een zal bijvoorbeeld (matig) vlees eten ecologisch gerechtvaardigd vinden, de ander vindt dat dit niet (meer) kan. Het denken in deze vier niveaus, van fundamentele visies tot het praktisch handelen. Is een belangrijke bijdrage van de Deep Ecology-beweging aan de milieuethiek.

De basisprincipes kunnen de grondslag, het platform zijn voor de radicale milieubeweging en, zo stelt Naess, ook bijdragen aan een persoonlijke "ecosophie" (= ecologische wijsheid), waarbij ieder eigen accenten legt, vanuit de eigen levenservaring. Ethiek en moraal ("moeten") zijn volgens Naess niet genoeg. Die zullen moeten wortelen in ervaring, in een diepe betrokkenheid bij de wereld, in een doorleefde wereldbeschouwing, in ont-moeten. De wijze waarop wij de wereld zien is basaal voor ons handelen. Dan kost het ook minder moeite om tot de noodzakelijke ingrepen te komen, gewoonten te veranderen, actief te blijven, vaak tegen de stroom in.¹⁷

Richtlijnen voor het handelen

In de basisprincipes worden hiervoor al richtingen gewezen. We werken enkele zaken die in de literatuur te vinden iets meer uit. Wat de economie betreft is er verzet tegen de reductie van dingen tot hun marktwaarde, maar positief gezien een keuze voor vrijwillige eenvoud, voor kwaliteit van ervaring boven ingewikkeldheid en kwantiteit. Hier zien we ook de invloed van Gandhi, waarover Naess een studie schreef. Ook hier een voorkeur voor het individueel herkenbare, ambachtelijk geproduceerde (rijkdom van verscheidenheid) in plaats van massaproductie. Wat de maatschappelijke structuur betreft is men tegen een klassenmaatschappij.

Met betrekking tot het bestuur wordt de nadruk gelegd op decentralisatie en lokale autonomie. Dat hangt samen met een bestuurlijke indeling, die zoveel mogelijk natuurlijke grenzen en een natuurlijke samenhang heeft: bioregionalisme (waarover verderop meer). Op het terrein van de techniek is er een voorkeur voor vernieuwbare energie en zachte technologie. Op het terrein van de wetenschap wordt gezocht naar "participatorisch" begrip, in plaats van het in de experimentele wetenschap (proberen te) dwingen van de natuur in vooropgezette schema's. Er is een sterke verwantschap met het denken van E.F. Schumacher (van "Hou het klein"), De Kleine Aarde, de franciscaanse beweging. Er zit een trek in van de utopische socialisten en van anarchisten als Frederik van Eeden en Kees Boeke en de kibbutz-beweging¹⁸. Het gaat om zelfrealisering in de ruimst denkbare vorm, niet zonder, laat staan ten koste van, maar aan en samen met anderen en de natuur. In het bioregionalisme gaat het om een indeling in zo natuurlijk mogelijke eenheden en om een zo groot mogelijke autonomie van deze eenheden. Een aspect hiervan is ook een besef van plaats ("a sense of place").¹⁹ Met het oog hierop zijn instrumenten ontworpen om jezelf te testen. Hieronder volgt een deel van zo'n zelfscoringslijst.²⁰

WAAR BEN JE?

1. Trek na waar het water dat je drinkt vandaan komt, van bron tot kraan.
2. Over (ongeveer) hoeveel dagen is de maan vol?
3. Beschrijf de bodem rond je huis.
4. Noem vijf eetbare planten in jouw bio-regio en het seizoen waarin zij beschikbaar zijn.
5. Uit welke richting komen in het algemeen de winterstormen?
6. Waar gaat je afval heen?
7. Hoe lang is het groeiseizoen?
8. Noem vijf bomen in je regio. Horen ze daar allemaal van nature thuis? Als je de namen niet kent, beschrijf ze.
9. Noem vijf soorten vogels die in jouw gebied voorkomen.
10. Welke veranderingen waren er in het gebruik van het land gedurende de laatste eeuw?
11. Welke primaire geologische gebeurtenis/processen beïnvloedden de vorm van het land waar je leeft?
12. Welke soorten zijn in jouw omgeving uitgestorven?
13. Wat zijn de belangrijkste plantengemeenschappen in jouw gebied?
14. Wijs naar het noorden.
15. Welke wilde plant bloeit vrijwel altijd het eerst?
16. Waren afgelopen nacht de sterren te zien?
17. Hoeveel mensen zijn je naaste buren? Wat zijn hun namen?
18. Hoeveel benzine gebruik je gemiddeld per week?

Vragen aan de Deep Ecology

De Deep Ecology zoals Arne Naess die ontwikkelde heeft mijn sympathie. Er zijn echter nogal wat vragen te stellen over de uitgangspunten en de uitwerking daarvan.

Allereerst de vraag naar de in principe gelijkheid van mensen en niet-menselijk leven. Er zit hier een spanning tussen enerzijds de lofzang op de verscheidenheid en anderzijds de gelijkheid. Mensen zijn, ook in de Deep Ecology, anders dan ...dieren, planten, dingen, etc. Mensen zijn bijvoorbeeld in staat tot compassie, medeleven en -lijden met volstrekt andersoortige wezens. Het is niet uitgesloten dat er

ook andere levende wezens zijn die dit kunnen, maar niet waarschijnlijk. Theoretisch maakt het voor Deep Ecologists dus niet uit, maar in de praktijk, in conflicten, zien we dat er gekozen wordt, bijvoorbeeld voor bescherming van het muskuskruid of voor kwetsbare dieren. Op een ander terrein antwoordde Alan Watts op de vraag waarom hij vegetariër was nuchter: "omdat koeien harder schreeuwen dan wortels".²¹

In echte waardeconflicten is de ecologische rechtvaardigheid meer gediend met het erkennen van het verschil, inclusief het besef dat juist mensen aan te spreken zijn op hun verantwoordelijkheid. Interessant is de reactie van Naess op deze kritiek.²² Allereerst geeft hij toe dat sommige intrinsieke waarden een graduele betekenis hebben. Hij zegt vervolgens: "Ik heb gedurende de negen jaar dat ik in de bergen verbleef duizenden exemplaren van het arctische plantje *Salix Herbacea* verwond door erop te stappen en ik zal op planten stappen zolang ik leef. Maar ik heb nooit de behoefte gehad om dit gedrag te rechtvaardigen door te denken dat zij minder recht hebben om te leven en te bloeien of minder intrinsieke waarde als levende wezens dan zekere andere levende wezens, inclusief ikzelf. Als je in deze bergen leeft kun je niet anders dan op deze planten stappen en ik blijf beweren dat ik daar mag leven..... Maar het in woorden uitdrukken van deze diep gevoelde intuïtie maakt wellicht een te zekere indruk.... Als het er om gaat of ik mijn voet op een *Salix Herbacea* zet of op de kleine, overweldigend mooie en zeldzamere *Gentiana Nivalis*, dan zal ik mijn voet zeker en weloverwogen op de eerste zetten." Het enige dat Naess duidelijk wil maken is dat een ethiek met betrekking tot verschillen tussen niet-menselijke levende wezens even complex is als in de intermenselijke sociale ethiek. Dit vraagt wel om verder uitwerking in criteria voor dergelijke conflictsituaties. Vanuit het feminisme wordt de Deep Ecology verweten dat zij niet diep genoeg boren, niet ver genoeg doorvragen.³ Als Naess, c.s. over "de mens" schrijven, onderkennen zij onvoldoende dat zij feitelijk "man" bedoelen. Zij hebben geen aandacht voor de positie van vrouwen, noch in de relatie van vrouwen ten aanzien van de natuur (zie bijvoorbeeld de menstruatiecyclus), noch in het kader van "gelijkheid in de biosfeer". Laat dat laatste dan maar eens beginnen in de relatie tussen mannen en vrouwen! Vrouwen kunnen, zelfs in de weinig zichtbare posities die ze vaak hebben als huisvrouw, gebruik maken van hun macht als belangrijke consumenten. Tenslotte is de hele opzet van Naess, c.s. sterk academisch, typisch iets voor middle-class mannen, die graag rationaliseren, zelfs als ze kritiek hebben op rationalisme. Zelfs zou het technocratisch rationalisme (managerstaal) herkenbaar zijn in de taal van de Deep Ecology. Belangrijke aandachtspunten, die op tekorten wijzen, maar volgens mij in principe niets afdoen aan de Deep Ecology als communicatiekader. Mijn eigen problemen met Deep Ecology liggen meer op het vlak van alles wat zich onder die vlag aandient. Mensen die werkzaam zijn in de hoge-energiefysica, zoals Fritjof Capra, rekenen zich ook tot Deep Ecology. Hoe kan dat? Ik heb grote waardering voor fundamenteel onderzoek, maar dat staat qua stijl op gespannen voet met de basisprincipes van Deep Ecology, al kan men langs deze omweg tot inzichten of vermoedens komen die daarop lijken. Wordt Deep Ecology zo geen containerbegrip? Naess heeft een helder en niet dogmatisch concept ontwikkeld en is voorstander van een voortdurende discussie, maar wordt er ook wel eens over de grenzen daarvan gesproken?

En wat moeten we met de Deep Ecology in het tot en met door mensen beïnvloede West- en Midden Europa? Natuurlijk is "wildernis" van belang, maar wij moeten eerder aandacht geven aan het behoud van de natuurlijke rijkdom in onze cultuurlandschappen, die juist vanwege die lange menselijke invloeden deze kwaliteiten hebben²⁴. En bovendien: gaan de feitelijke maatschappelijke ontwikkelingen niet een volstrekt andere kant op dan in de basisprincipes van de Deep Ecology verwoord zijn? Zelf weet ik bijvoorbeeld niet zo goed hoe er sturing gegeven zou moeten worden aan de economie en hoe de relatie ligt tussen grootschalige (internationale) besturen en een sterke lokale democratie. Ik voel me vaak behoorlijk vreemd in de huidige samenleving (wie is nou gek, de vele anderen of ik?), maar is dat niet het lot van elke minderheidstraditie?

Voor opvoeding en onderwijs biedt de Deep Ecology een context voor invulling van geleefd leren van diepe betrokkenheid bij de wereld, in een zo autonoom mogelijk opererende school. In het algemeen geldt dat het van belang is om bondgenoten te zoeken, juist om de kritische functie te kunnen blijven vervullen. Ook in de schijnbaar hopeloze strijd voor het bosje met het muskuskruid.

EINDNOTEN

1. Zoals uit het vervolg zal blijken is het mijns inziens van belang om te blijven spreken en schrijven over "natuur" en "milieu", bijvoorbeeld in het begrip "natuur- en milieueducatie". ALs dit alleen "milieueducatie" wordt en "natuur" wegvalt – zoals bijvoorbeeld de pedagoog Wilna Meijer doet in haar boek 'Stromingen in de pedagogiek', Baarn, 1996 - is dat een versmalling tot een alleen op de mens betrokken denkwijze. Bij "natuur" wordt de mens-en-zijn-milieu in een breder, kosmologisch kader geplaatst.
2. Een helder overzicht van verschillende wijzen waarop ecologische begrippen en theorieën gebruikt worden vinden we bij Wouter de Groot, Waarden in analyse, waarden in actie en waarden in de maak: normativiteit in milieu-kunde en ecologie, in: W. Achterberg & W. Zweers (red.) Milieufilosofie tussen theorie en praktijk, Utrecht, 1986.
3. Over dit "prisoner's dilemma" schrijft met name Trudy van Asperen in haar artikel Milieu en overheid, in: Achterberg & Zweers. 1996 en in haar bundel
4. Wouter Achterberg, Kan de liberale democratie de milieucrisis overleven? in: W. Zweers (red.) Op zoek naar een ecologische cultuur, Baarn 1991.
5. A. Naess, The Shallow and the Deep, Long-Range Ecology Movement. A Summary. In: Inquiry 16 (1973) 95-100.
6. B. Devall & G. Sessions, Deep Ecology, living as if nature mattered, Salt Lake City 1985, 2vv. Ook in ons land is het onderscheid tussen een sterker pragmatische ("reformistische") en een meer idealistische stroming in de milieubeweging van toepassing. Zie daarover: J. Cramer, De groene golf - geschiedenis en toe-komst van de milieubeweging, Utrecht 1989.
7. Zie het verslag van een symposium over de elektrisch aangedreven auto in Trouw van 8 mei 1993. De vertegenwoordigers van de auto-industrie wilden het alleen over de verbeterde milieutechniek hebben. Over de effecten op mensen: R. Luijf, De technologische vervluchtiging van de werkelijkheid, in: P. Kockelkoren (red.) Boven de groene zoden – een filosofische benadering van milieu, wetenschap en techniek, Utrecht 1990. De waarneming van het landschap wordt sterk gevormd door de wijze (snelheid) waarop mensen zich er doorheen bewegen. "Een weiland, een stuk hout, een rivier hier, een brug daar zijn slechts referentiepunten op een traject, geen plekken waar je kunt verwijlen. Natuurlijke en culturele oorden verliezen zodoende hun uniekheid en worden inwisselbare waardeloze tussenstations....Door snelheid verliest het lijf de wereld waarin het georiënteerd was en verandert het in een puur individueel en biologisch lichaam" (96). Vergelijk dit met wandelen en fietsen.
8. Aldus een ingezonden stuk in Milieudefensie, juli 1989, geciteerd door: R. Luijf, 102. Zie voor een verwante redeneertrant: B. von Wulffen, Einladung zur Wahrnehmung und Liebe. In: Scheidewege - Jahresschrift für Skeptisches Denken, 1987. Zij schrijft met betrekking tot een bepaalde aanpak van de natuur- en milieueducatie dat "de soorten al geestelijk te gronde gaan, nog voordat zij buiten feitelijk uitsterven". Over kwesties als deze schrijft ook Chunglin Kwa, Verbeeldingen van de natuur in de milieubeweging. In: Krisis 16 (sept. 1984).
9. Han Fortmann wees er in de zestiger jaren al op dat "onze (westerse) cultuur zich beweegt in de richting van scheiding en onderscheiding. De samenhang van alles met alles. de participation mystique, wordt door ons niet meer zo beleefd. Wij hebben geleerd overal cesuren aan te brengen". H. Fortmann, Wat is er met de mens gebeurd? Bilthoven 1971, 32.
10. We kunnen hier. hoewel Naess dat niet doet. een relatie leggen met het Joodse denken van Martin Buber. die een sterke nadruk legt op het relationele denken. Zie Bubers "Ik en gij", Utrecht, en (over dit boek van Buber): K. Waayman, De mystiek van ik en jij, Nijmegen 1976.
11. De principes en toelichting werden vooral ontleend aan het boek van Naess, Ecology, community and lifestyle, Cambridge (Engeland) 1990, met name 27, vv. Aan de inhoud van dit rijke boek kan hier maar zeer summier aandacht gegeven worden. Intussen werd ook gekeken naar de vertaling die Wouter Achterberg ervan geeft, in Zweers (zie noot 4, p. 150-151).
12. D. Ehrenfeld, The Arrogance of Humanism, Oxford 1981.
M. Berman, De terugkeer van de betovering. Amsterdam 1986.
T. Lemaire, Een nieuwe aarde, in: Achterberg & Zweers (zie noot 2)
13. P. Ehrlich, De bevolkingsexplosie. Amsterdam 1971 versus B. Commoner, Over/even we dit? Amsterdam 1972.
14. Het schema werd gepubliceerd in Devall & Sessions, p. 226

15. In de eerder genoemde bundel over Deep Ecology van Devall & Sessions komt dit duidelijk naar voren. Met name in California zijn de Zen-centra belangrijke inspiratiebronnen voor het vormen van een alternatieve kijk op de relatie mens-natuur. Een dichter-milieuactivist als Gary Snyder heeft als boeddhist veel invloed. Zie hierover ook: P. Nash, *The Rights of Nature - A history of environmental ethics*, Madison 1989, vooral 114 vv. In ons land draagt de bioloog Victor Westhoff deze visie uit: V. Westhoff, *Omgang met de aarde*, Saddharma.Tijdschrift Stichting Vrienden van het Boeddhisme, 12(1979)2, p. 1-15.
16. A. Naess, *Intuition, intrinsic value and Deep Ecology*, *The Ecologist* 14 (1984)5-6, 202.
17. *Ecology, community and lifestyle*, p. 20
18. Zie M. Buber, *Paden in utopia*, Utrecht 1975.
19. Het begrip "plaats" (place) wordt in de literatuur geplaatst tegenover "ruimte" (space). Het laatste is een 'neutraal' begrip, bij "plaats" gaat het om existentiële verbondenheid.
20. Devall & Sessions, p. 22-23.
21. Geciteerd in: W. Fox, *Deep Ecology: A New Philosophy of our Time?* *The Ecologist* 14 (1984) p. 5-6, met een repliek van Naess en een dupliek van Fox.
22. Naess, *Intuition*, p. 202
23. A.K. Salleh, *Deeper than Deep Ecology; the Ecofeminism Connection*. In: *Environmental Ethics* 6 (1984) 7.
24. De Indiase dichter Tagore reisde in 1878 als student op zijn weg naar Engeland met de trein van Brindisi naar Calais en schreef later: "Ik herinner mij hoe in mijn jeugd, tijdens een treinreis dwars door Europa van Brindisi naar Calais ik met veel genoegen en verwondering naar dat continent keek, overvloeiend van schoonheid en rijkdom onder de eeuwen-lange aandacht van haar ridderlijke geliefde, de westers mensheid....het heroïsche liefdesavontuur van het Westen, het actief liefhebben van de aarde." Zie hierover: R. Dubos, *The Wooing of Earth*, London 1980. "Wooing" betekent "vrijen".